

s PLAGES
BELGES

STADS

geschiedenis

- OSTENDI
- MIDDELKERKE
 - OOSTDUINKERKE
 - COXYDE

nummer 1
4^e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De Meir te Antwerpen, Erasmus De Bie (1629-1675), Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, ©Sint Lukasweb; Spoorwegaffiche van de Belgische kust (1910), ontworpen door Florimond van Acker; Bewerkt stadsplan van Antwerpen, Laura Van Aert, ©Tim Bisschops.

Buurtwinkels en winkelstraten

De evolutie van het Antwerpse winkelbedrijf in de nieuwe tijd*

Inleiding

Aan het begin van het nieuwe millennium buigt ook de wetenschappelijke wereld zich steeds meer over de wortels van onze consumptiemaatschappij. De historische achtergronden van het winkelbedrijf genieten vandaag, na een jarenlange verwaarlozing ten voordele van de internationale groothandel, de belangstelling van vele onderzoekers, zowel in binnen- als buitenland.¹ Een favoriete onderzoekspiste wordt gevormd door de zoektocht naar de transformatie van ‘traditionele, lokale en primitief georganiseerde’ kleinhandel tot ‘moderne distributiesystemen’. Deze laatste werden volgens James Jeffreys getypeerd door nieuwe verkoopstechnieken, die vooral tot uiting kwamen in het ontstaan van warenhuizen; door het toenemend belang van winkels ten nadele van markten, marskramers en andere niet-vaste verkooppunten; en door ruimtelijke concentratietendenzen in gespecialiseerde ‘central business districts’. Nog steeds volgens Jeffreys zouden deze evoluties pas in de negentiende eeuw hebben plaatsgevonden.²

Deze, nu al een halve eeuw oude tijdslijn, is ondertussen herzien. Recent werk heeft het ontstaan van winkelbuurten lang voor de negentiende eeuw aangetoond.³ De veranderingen in vroegmoderne kleinhandelspatronen en -praktijken en de wijde verspreiding van winkels in het achttiende-eeuwse Engeland werden al onderzocht.⁴ Ook in de vroegmoderne steden van de Lage Landen heeft men de complexe en gedifferentieerde vestigingspatronen van het moderne winkelbedrijf ontdekt.⁵ Maar deze werken lijden, ondanks hun onmiskenbaar belang, naar mijn inzien aan enkele nadelen: ofwel behandelen ze telkens slechts één (vroegmodern) patroon, ofwel schetsen ze evoluties in steden met een opwaartse economische trend.

In deze bijdrage wil ik drie elementen samenvoegen die volgens mij noodzakelijk zijn voor een studie van commerciële locatiepatronen en een beter inzicht in de ruimte-

* Allereerst wil ik mijn dank betuigen aan de volgende mensen zonder wie dit artikel veel kritische inzichten zou hebben moeten ontberen: Peter Stabel, Bert De Munck, Bruno Blondé en de twee anonieme lezers gekozen door de redactie.

1 I. Van Damme, ‘Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)’, *Stadsgeschiedenis*, 2 (2007) 54-64.

2 J. Jeffreys, *Retail trading in Britain, 1850-1950* (Londen 1954).

3 Onder andere J. Stobart en A. Hann, ‘Retailing revolution in the Eighteenth century? Evidence from North-West England’, *Business History*, 46 (2004) 171-194.

4 C. Shammass, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford 1990); H.C. Mui en L.H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth century England* (Londen 1989).

5 C. Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4 (2007) 35-70; E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2006); D. Vanneste, ‘Residential reflection of socio-economic patterns in 18th century belgian towns: the example of the town of Ghent’, in: R. Baetens en B. Blondé (red.), *New approaches to living patterns* (Turnhout 1991) 11-38; B. Blondé, ‘Winkelen te Lier. Een onderzoek naar de afbakening van het Lierse hinterland in de achttiende eeuw’, in: *Het stedelijke netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering* (Brussel 1992) 111-124.

lijke context waarbinnen consumptiepatronen en sociale verhoudingen vorm krijgen.⁶ Allereerst, lijkt het mij moeilijk om uitspraken te doen over het ontstaan en vooral de evolutie van ‘winkelstraten’ op basis van één enkel tijdsmoment. Verschillende patronen moeten gebruikt worden om mogelijke evoluties op te sporen. Vervolgens worden de exacte combinaties van winkels op straatniveau onderzocht. Uitgaande van het moderniteitsconcept van Jeffreys, zullen we proberen te achterhalen of de rol van de markt nog steeds van zulk belang was dat kleinhandelaars zich daar gingen vestigen, dan wel of we eind achttiende eeuw al van een triomf van de winkel en de ‘moderne winkelstraat’ moeten spreken?⁷ Onze aandacht zal daarbij ook uitgaan naar buurtwinkels en wat deze dan wel aanboden. Ten slotte is de sociale achtergrond van de winkels van zeer groot belang. De economische spankracht van de winkeliers in kwestie bepaalt mede, naast klantenstromen, waar ze zich in de stad vestigden.

Het achttiende-eeuwse Antwerpen is voor deze studie uitermate geschikt als casus. Tijdens deze periode was Antwerpen niet meer de commerciële metropool van weleer, maar de stad en haar hinterland bleven sterk verstedelijkte, bevolkte en gecommercialiseerde gebieden.⁸ Aan het begin van de achttiende eeuw kende de stad nog 70.000 inwoners. Als gevolg van een diepe economische crisis, waarbij vooral de exportnijverheden, maar ook de landbouw en de handel aan dynamiek verloren, zakte dit inwonertal midden achttiende eeuw tot nauwelijks 48.600 inwoners.⁹ Tegen het einde van de eeuw herstelde de economie zich licht en nam het aantal inwoners weer toe. Doorheen de eeuw onderging Antwerpen vele transformaties die men vaak toeschrijft aan de ‘geboorte van een consumptie maatschappij’. Met stijgende reële lonen – ondanks een toenemende werkloosheid – waren steeds meer sociale lagen in staat tot consumptie.¹⁰ Consumenten gaven echter niet langer de voorkeur aan producten van goede kwaliteit met een lange levensduur, maar verkozen makkelijker vervangbare en dus goedkopere, lichtere en minder duurzame producten.¹¹ Daarenboven vertoonde de vroegmoderne kleinhandel in de Scheldestad alvast één ‘modern’ aspect: het toenemend belang van vaste verkooppunten ten nadele van kramers vanaf het einde van de zeventiende eeuw.¹²

6 Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf’, 35-70.

7 Zie de bijdragen van D. Calabi, V. Harding, D. Keene en J. Stobart in: B. Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout 2006). Verder: R. Baetens, ‘De lokale markten te Antwerpen (16e-18e eeuw)’, in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw* (Antwerpen 1989) 169-202.

8 B. Blondé en I. Van Damme, ‘Southern Netherlands between 1585 and 1830’, in: J. Mokyr (red.), *The Oxford encyclopedia of economic history* (Oxford 2003) 392-394.

9 I. Van Damme, ‘Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw’, *NEHA-Jaarboek*, 66 (2003) 8-21; H. Van Der Wee, ‘Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late Middle Ages to the eighteenth century. A synthesis’, in: Idem (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late middle ages – early modern times)* (Leuven 1988) 307-381.

10 B. Blondé, ‘De plus nouveau et de plus galant. Mode en consumptieveranderingen te Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw’, *Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, 12 (2000-2001) 227-229; J. Everaert, ‘Een “noble besogne” in verval. De kwijnende trafiek in kunst en edelstenen tussen Vlaanderen en Spanje (1650-1685)’, in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de Nederlanden. Liber amicorum prof. Dr. M. Baelde* (Gent 1993) 183-188.

11 C. Shammass, ‘The decline of textile prices in England and British America prior to industrialization’, *Economic History Review*, 48 (1994) 483-507; J. Styles, ‘Product innovation in early modern London’, *Past & Present*, 168 (2000) 124-169; M. Berg, ‘From imitation to invention: creating commodities in eighteenth-century Britain’, *Economic History Review*, 55 (2002) 1-30.

12 L. Van Aert, *Leven of overleven? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648-ca. 1748* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Antwerpen 2007) 184; B. Blondé en H. Greefs, ‘Werk aan de winkel. De Antwerpse

Voor het vroegmoderne Antwerpen beschikken we bovendien over bronnen die ons toelaten om vestigingspatronen (1636, 1700 en 1788) te schetsen en met elkaar te vergelijken, én om deze laatste te plaatsen binnen het al dan niet veranderende sociaal weefsel (huishuurwaarden voor 1704 en telling van 1796). Zo kunnen we nagaan of er zich in Antwerpen eenzelfde evolutie voordeed als in bepaalde achttiende-eeuwse Engelse steden, waarbij de verspreiding van 'leisure consumption' tot specifieke winkel- en sociale patronen leidde.¹³ In vele Britse studies worden consumptieveranderingen en kleinhandelsevoluties immers in verband gebracht met economisch welvaren.¹⁴ Zou een uitblijven van economische groei de winkelpatronen hebben beïnvloed?

Om het Antwerpse winkelbedrijf in kaart te brengen, maken we gebruik van de ledenlijsten van het meerseniersambacht voor de jaren 1636, 1700 en 1788.¹⁵ Officieel werd te Antwerpen verordend dat iedereen die 'de el ende de balans gebruyckte' (iedereen die in het klein verkocht), lid moest worden van dit ambacht.¹⁶ Behalve als er al een corporatie bestond waarbinnen men in zijn specifieke waren kon handelen, zoals voor oudekleerkopers, brouwers, bakkers, vleeshouwers en visverkopers.¹⁷ Voor deze beroepen beschikken we over de volkstelling van 1755, die net als de ledenlijsten een geografische analyse mogelijk maakt omdat ze per straat werd uitgevoerd.¹⁸ De overgrote meerderheid van de winkeliers was echter binnen het meerseniersambacht te situeren: 1117 van de 1695 mannelijke en 407 van de 532 vrouwelijke kleinhandelaars actief in 1755 verkochten 'meerse waren'.

Een sociale indicatie krijgen we dankzij een huishuurkohier van het jaar 1704.¹⁹ Meer dan de helft van de in 1700 actieve meerseniers kon in deze registratie van hoofdbewoners worden geïdentificeerd. Armere winkeliers die één of enkele kamers (onder)huurden, zullen echter niet in deze bron terug te vinden zijn. Desondanks kunnen we op basis van deze bron wel een sociaal-ruimtelijk beeld van de stad bieden. Dankzij de bewerking van de telling van het jaar IV (1796) door De Belder, kunnen we ook de meerseniers uit 1788 sociaal-geografisch plaatsen.²⁰

De relatie tussen woonsituatie (vaak een sociale indicatie) en winkel was vaak heel

meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 84 (2001) 207-229.

13 J. Stobart, 'Leisure and shopping in the small towns of Georgian England. A regional approach', *Journal of Urban History*, 31 (2004) 479-503.

14 J. Thirsk, *Economic policy and projects: the development of a consumer society in early modern England* (Oxford 1978); N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England* (Londen 1982); D. Alexander, *Retailing in England during the industrial revolution* (Londen 1970).

15 Stadsarchief Antwerpen (SAA), fonds Gilden en Ambachten (GA), nrs. 4215, 4219 en 4232.

16 Naast kleinhandelaars waren er ook een aantal kleinproducenten lid van het meerseniersambacht. Zij zijn echter makkelijk uit de bronnen te filteren aangezien elke lidgeld betalende meersenier met zijn of haar beroep werd genoteerd.

17 E. Geudens, *Het hoofdambacht der meerseniers. (Burgerdeugd-1)* (Antwerpen 1891-1904) 35.

18 13.636 gezinshoofden konden geïdentificeerd worden, waarvan 2069 zonder beroepsvermelding, op een totale bevolking van ongeveer 44.400 inwoners intra-muros, met de buitenwijken ca. 48.600. B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca.1750-ca. 1790)* (Brussel 1999) 282-283. De volkstelling van 1755 wordt in twee onvolledige exemplaren bewaard: één in het Antwerps stadsarchief (SAA, Privilegiekamer, 2561-2563) en één in het Algemeen Rijksarchief (ARAB, FOB, 388-405). Beide bronnen werden gecombineerd tot één gegevensbank door Bruno Blondé, Bart Willems en Laura Van Aert. Hierbij nogmaals mijn dank aan zowel Bruno Blondé als Bart Willems.

19 SAA, Rekenkamer, nr. 2520.

20 J. De Belder, 'De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIIIe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwe geschiedenis*, 8 (1977) 367-446, vooral 394-395.

nauw. In de achttiende eeuw was de winkel, zowel in Antwerpen als in Brussel, Lier of elders, meestal gevestigd in de voorste kamer van het woonhuis van de kleinhandelaar,²¹ net zoals dat in Engeland en Frankrijk het geval was. Een echt consequente scheiding tussen woon- en werkmilieu zou pas laat in de negentiende eeuw worden doorgevoerd.²² Winkel- en woonruimte zijn uiteraard niet allesbepalend voor de sociale status van een kleinhandelaar, maar de daaraan bestede bedragen geven een inzicht in de mogelijkheden waarover hij of zij beschikte en lopen met die sociale status in grote lijnen parallel.²³

De waarde van een huis werd door verschillende factoren bepaald: de ligging, de grootte en de indeling van het pand, de aard van het gebouw (woonhuis, winkel, nijverheidsbedrijf, opslagruimte, enzovoort) en de staat waarin het zich bevond. Voor commerciële ruimtes was de ligging vaak belangrijker dan voor de werkplaatsen van kleine nijverheidslieden.²⁴ Dit leidde ertoe dat, zoals we zullen opmerken, de kleinhandelaars op een duurdere locatie gehuisvest waren dan de gemiddelde Antwerpenaar. Winkeliers waren bereid en in staat om hogere prijzen te bieden voor het huren of kopen van commercieel gunstig gelegen vestigingen.²⁵

Evolutie van het winkelpatroon tussen 1636 en 1788

Voor de analyse van de algemene evoluties van het vroegmoderne winkelpatroon werden enkel de commerciële beroepen binnen het meerseniersambacht beschouwd.²⁶ Op afbeeldingen 1, 2 en 3 voor respectievelijk 1636, 1700 en 1788 staan straten aangegeven waarin zich minstens tien winkels bevonden en waarvoor de ratio ‘winkels/andere huizen’ minstens 10 percent bedroeg. Als ‘winkelstraten’ beschouwen we de straten waarin minstens in de helft van alle woningen een winkel gevestigd was. Om evoluties te kunnen duiden werden ook straten met maar 10 à 25 percent en 25 à 50 percent winkels visueel voorgesteld.

Allereerst kunnen we stellen dat Antwerpen gedurende de hele onderzochte periode in commercieel opzicht grotendeels beantwoordde aan een centrummodel met uitlopers langs bepaalde uitvalswegen. Dit was allesbehalve uitzonderlijk.²⁷ In kleine steden zoals Lier en Turnhout, waren de winkeltjes met *merceriën* bijna uitsluitend gevestigd

21 Steegen, *Een winkel in de buurt*, 291; I. Van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)* (Amsterdam 2007) 255-277; R. De Peuter, ‘Textielwinkels in achttiende-eeuws Brussel’, in: R. De Peuter en E. Steegen (red.), *Mag het iets meer zijn? Detailhandel en distributie van consumptieartikelen in de Nederlanden, 1450-1850* (Brussel, ... ter perse).

22 C. Walsh, ‘Shop design and the display of goods in eighteenth-century London’, *Journal of design history*, 8 (1995) 157-176; Idem, ‘The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London’, in: C. Wischerman en E. Shore (red.), *Advertising and the European city: historical perspectives* (Aldershot 2000) 79-95; C. Sargentson, ‘The manufacture and marketing of luxury goods: the marchands merciers of late 17th- and 18th-century Paris’, in: R. Fox en A. Turner (red.), *Luxury trades and consumerism in ancien régime Paris. Studies in the history of the skilled workforce* (Aldershot 1998) 99-137 (vooral 128-130); N. Cox, *The complete tradesman. A study of retailing, 1550-1820* (Burlington 2000) 93.

23 Van Aert, *Leven of overleven*, 329-335.

24 G. Shaw, ‘The study of retail development’, in: J. Benson en G. Shaw (red.), *The evolution of retail systems, c. 1800-1914* (Londen 1992) 1-14; Blondé, *Een economie met verschillende snelbeden*, 28; Keene, ‘Sites of desire’, 125-154.

25 Blondé, ‘Winkelen in Lier’, 123; H.W. Richardson, *Regional Economics: location theory, urban structure and regional change* (Londen 1972) 132; H. Carter en C.R. Lewis, *An urban geography of England and Wales in the nineteenth century* (Londen 1992) 89-90.

26 De overige kleinhandelaars, in aantallen veel minder belangrijk, zullen apart besproken worden. Op 2227 kleinhandelaars in 1755 telden we 1524 verkopers van ‘meerse waren’ (68%). SAA, P, 2561-63.

27 M.T. Wild en G. Shaw, ‘Trends in urban retailing: the British experience during the nineteenth century’, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 70 (1979) 35-44.

langs de centrale uitvalswegen in de vier windrichtingen.²⁸ Elders deed er zich een concentratie in het voor consumenten gemakkelijk bereikbare centrum voor.²⁹ Gebruikelijker nog was een combinatie van beide, zoals in de middelgrote steden Mechelen, Leuven en Maastricht, waar een vrij centrale handelsligging (tot op de centrale marktplaats zelf) en een spreiding langs de drukste invalswegen een na te streven lokalisatie was.³⁰ Ook de Gentse meerseniers concentreerden zich op de grote toegangswegen naar de Vrijdagsmarkt en het bredere centrum, waar ze een ‘centraal winkeldistrict’ vormden.³¹ In de Scheldestad vond men ook meerseniers rond de Vrijdagsmarkt, al was dat in Antwerpen vooral het terrein van de oudekleerkopers.³²

In een grote stad zoals Amsterdam daarentegen was er midden achttiende eeuw sprake van een heus centrum-model, net zoals in Brussel.³³ In de Brabantse hoofdstad bevonden de belangrijkste winkelstraten zich bijna alle binnen de eerste omwalling, zonder echter een absolute voorkeur voor markten; slechts één uitvalsweg kon daar in 1783 als een winkelstraat worden beschouwd, namelijk de Anderlechtse straat.³⁴

Antwerpen zonder meer op één lijn plaatsen met andere steden zou bovendien voorbijgaan aan een aantal zeer specifieke evoluties. Enkele centrumstraten bleven onveranderd in hun commerciële aantrekkingskracht (Grote Markt, Melkmarkt, omgeving hedendaagse Groenplaats), andere winkelcentra hebben zich licht verplaatst (Jeruzalemstraat ten noorden van de Wolstraat werd in de loop van de eeuw vervangen door de Wijngaardstraat, juist ten zuiden van diezelfde Wolstraat), maar één belangrijk concentratiepunt verdween helemaal, namelijk de winkelstraten aan de waterkant.³⁵ Dit was duidelijk een achttiende-eeuwse evolutie, aangezien in 1636 niet enkel die havenstraten maar ook andere zoals de Stoofstraat een heuse winkelwijk naast het water vormden. Ook de traditionele commerciële concentratie rond de Beurs loste op in het niets gedurende de achttiende eeuw. Tegelijk ontstond er in de loop van die eeuw een heuse winkelas in het centrum: Eiermarkt, Melkmarkt, Koepoortstraat en zelfs Klapdorp buiten het eigenlijke centrum vormden een onafgebroken winkellint.³⁶ Deze ‘noord-zuidas’ werd gekruist door enkele evenwijdige ‘oost-westassen’ die, zonder even grote

28 A. Van Den Broeck, ‘Marchands de tout, faiseurs de rien. Het Lierse meerseniersambacht tijdens de tweede helft van de 18de eeuw’, *Lira Elegans*, 3 (1993) 51-83, vooral 60-62; Blondé, ‘Winkelen te Lier’, 111-124; L. Lippeveld, *Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Turnhoutse kramersambacht (1734-1755)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983) 4-7 en 37-38.

29 Wild en Shaw, ‘Trends in urban retailing’, 35-44.

30 G. De Smet, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Mechelse ambachtelijke milieu. Het ambacht van de kramers (1712-1749)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1982) 259; H. Saenen, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvense ambachtelijke milieu. Het ambacht van de kramers (1675-1725)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1981) 240-241; M. Saenen, *Bijdrage tot de sociale studie van het Leuvense ambachtelijk milieu: het kramersambacht (1725-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1985) 58-59. Steegen kwam tot min of meer dezelfde conclusie voor Maastricht. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 305-314. In Maastricht in 1733 lijken er overal in de stad winkels te liggen. Toch deed er zich een concentratie voor: in tien winkelstraten hokten 56 procent van de leden van het kramersambacht samen.

31 E. Van De Weghe, *Het Gentse meerseniersambacht (1540-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1995) 86, 92-103.

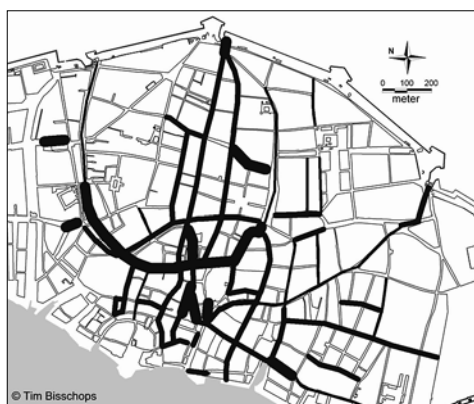
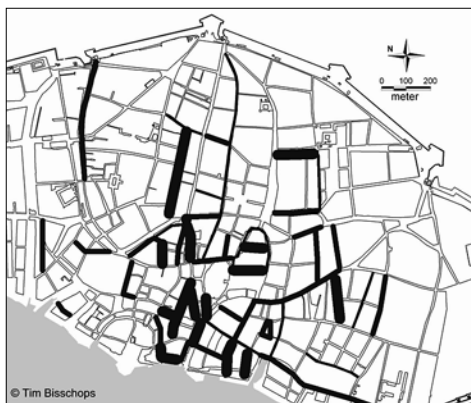
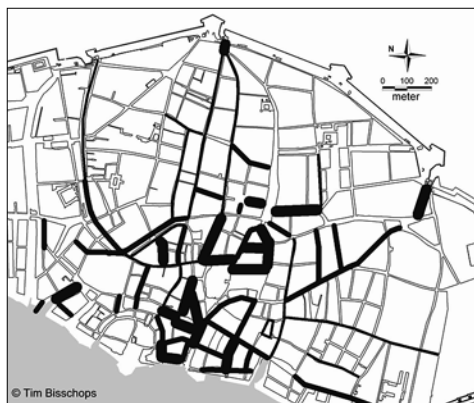
32 Van Damme, *Verleiden en verkopen*.

33 Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf’, 35-70.

34 Bruneel en Delporte, ‘Approche socio-professionnelle’, 493 (carte 4).

35 Zowel het Sint-Pietersvliet en zijn uitlopers Spieringstraat en Clappeystraat (ten noorden van de Burcht) als de Schipstraat (ten zuiden) zijn verdwenen. Meer naar het centrum heeft de Braderijstraat achter het Stadhuis alle commercieel belang verloren en hebben zowel de Suikerrui als de Vlasmarkt aan belang ingeboet.

36 Ik volg hier Baetens’ ruimtelijke analyse dus niet. Baetens, ‘De lokale markten’, 193 en 202.

Kaarten 1-3: Voornaamste winkelstraten te Antwerpen (1636, 1700 en 1788).

Legende: winkeldichtheid in procenten:
 dunne lijn: 10-24.99%;
 gemiddelde lijn: 25-49.99%;
 dikke lijn: 50% en meer.

Bron: SAA, GA 4215; GA 4219 en R 2520;
 GA 4232.

winkelconcentraties te bereiken, toch duidelijk aan belang wonnen in de loop van de achttiende eeuw. Het gaat hier voornamelijk om de oostelijke in- en uitvalswegen Keizerstraat, Paddengracht (vandaag Prinsesstraat), Kipdorp en Lange Nieuwstraat, die leidden naar de in 1700 al commercieel zeer belangrijke Kipdorppoort. De zuidelijke uitvalswegen daarentegen, naar de Sint-Jorispoort en het Bastion, hebben duidelijk aan belang moeten inboeten.

De verschuiving van het commerciële belang van de zuid-oostelijke naar de oostelijke uitvalsweg wordt weerspiegeld in de toegenomen inkomsten uit tolleren aan de stadspoorten.³⁷ Ook in Lier en Maastricht kenden de straten die naar de meest gepasseerde poorten leidden, de hoogste winkeldichtheid.³⁸ De verkeersdrukke bepaalde dus mede de geschiktheid van een handelslocatie. Vooral 'intercepting positions', waar de klant op weg tussen het centrum en de woonplaats langs moet, waren geëerd.³⁹

Wat de kwantiteit betreft, bleef het aantal kleinhandelaars ondanks de stadsvlucht toenemen van 1677 in 1700 tot 2195 in 1788. Ruimtelijk gesproken situeerde deze groei zich niet in de winkelstraten in het oude centrum, maar wel op de invalswegen en

37 Van Damme, *Verleiden en verkopen*, 44-45.

38 Blondé, 'Winkelen in Lier', 106-120.

39 H. Carter, *The study of urban geography* (Londen 1981); Shaw, 'The study of retail development', 1-14.

Tabel 1: Verdeling van de kleinhandelaars naar type goederen en vestigingsplaats*

1636	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	279	46.8%	225	46.4%	124	51.0%	628
Dagelijkse behoeften	44.4%		35.8%		19.8%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	317	53.2%	260	53.6%	119	49.0%	696
	45.4%		37.5%		17.1%		100%
	596	100%	485	100%	243	100%	1324
Totaal	45.0%		36.6%		18.4%		100%
1700	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	176	35.3%	281	47.9%	246	47.8%	703
Dagelijkse behoeften	25.0%		40.0%		35.0%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	323	64.7%	306	52.1%	269	52.2%	898
	36.0%		34.0%		30.0%		100%
	499	100%	587	100%	515	100%	1601
Totaal	31.3%		36.5%		32.2%		100%
1788	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	191	38.3%	383	47.3%	475	59.7%	1049
Dagelijkse behoeften	18.2%		36.5%		45.3%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	307	61.7%	426	52.7%	320	40.3%	1053
	29.2%		40.4%		30.4%		100%
	498	100%	809	100%	795	100%	2102
Totaal	23.7%		38.5%		37.8%		100%

Bron: SAA, GA 4215, 4219 en 4232; SAA, R2520.

* Op 1503 kleinhandelaars met bekend specialisme in 1636 werden 143 kramers en 36 apothekers en drogisten niet opgenomen. SAA, GA, 4215. Voor 1700 was dat het geval voor 29 kramers, 33 apothekers en 15 drogisten op een totaal van 1677 bekende kleinhandelaars. SAA, GA, 4219. En op een totaal van 2195 in 1788 bekende kleinhandelaars werden 41 kramers, 14 apothekers en 38 drogisten niet opgenomen. SAA, GA, 4232.

vooral buiten de winkelstraten (zie tabel 1).⁴⁰ Voor de eerste analyse, zijn voor de drie peiljaren telkens alle winkels met bekend aanbod ingedeeld naar ruime aanbodscategorie enerzijds en plaats van vestiging anderzijds.⁴¹

Ondanks het ontstaan van een heuse winkel in 1788 groeide vooral het aantal winkels buiten de winkelstraten. Deze groei was vooral toe te schrijven aan winkels voor dagelijkse behoeften. Bijna 60 procent van de winkels buiten de grote assen in 1788 verkochten dagelijkse behoeften, terwijl dat in 1700 en 1636 maar de helft betrof.

⁴⁰ Voor 1636 is de foutenmarge wel zeer groot aangezien er meer dan 500 meerseniërs werden genoteerd waarvan we niet weten wat ze verkochten. In 1700 waren dat er nog maar half zoveel (237) en in 1788 bleven er maar 10 onbekend. SAA, GA, 4215, 4219 en 4232.

⁴¹ Voedings- en genotmiddelen en kruidenierswaren (met uitzondering van drogerijen en medicijnen) behoren tot de eerste categorie. De tweede categorie bestaat uit zowel stoffen, kleding, accessoires en gebruiksvoorwerpen als boeken, luxeobjecten en woninginrichtingartikelen.

Het totale aantal winkels in dagelijkse benodigdheden buiten de assen was dan ook verdubbeld in de loop van de achttiende eeuw. Dit patroon komt helemaal overeen met de gegevens voor midden achttiende-eeuws Amsterdam⁴² én met hedendaagse locatie-theorieën. Winkels die zogenaamd ‘convenience goods’ verkopen gaan zich immers nabij de klanten vestigen, daarmee beantwoordend aan een patroon van ‘algemene toegankelijkheid’.⁴³ (Semi-)duurzame consumptiegoederen, zoals kleding, schoenen of sieraden, hebben een hogere drempelwaarde en blijven meestal in het centrum, dicht bij andere winkels met dezelfde soort producten.⁴⁴ Het soortelijk gewicht nam bijgevolg toe in het centrum van de Scheldestad in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Maar de echte groei van deze sector bevond zich op de perifere assen. Deze winkellinten zijn een uiting van ‘lineaire toegankelijkheid’ en zijn het resultaat van de bovengenoemde wens van winkeliers om passanten te onderscheppen. Het achttiende-eeuwse Antwerpen stond immers hoog op de trap van Brabantse steden met een verzorgingsfunctie.⁴⁵ Dit gold in mindere mate voor dagelijkse behoeften, aangezien er in de loop van de achttiende eeuw steeds meer commercieel ontwikkelde dorpen in het Antwerpse ommeland te vinden waren.⁴⁶

Al in de zeventiende eeuw was bijna geen enkele straat in Antwerpen te vinden, waarin er niet minstens één winkelier zijn of haar waren aan de man of vrouw probeerde te brengen. Op het einde van de achttiende eeuw was die verspreiding nog duidelijker te merken, met als resultaat ‘een winkel in de buurt’, of preciezer nog: in elke straat. De winkeldichtheid langs de oostelijke uitvalswegen en aan de Sint-Jorispoort duidt er op dat het hinterland wel bediend werd, maar de extreme concentratie in 1788 op één duidelijke winkel met enkele uitlopers in het stadscentrum wijst op een ‘echte’ winkelcentrum, waar mensen speciaal naar toe trokken om hun inkopen te doen. Niettemin verstopten de contrasten tussen winkellinten in het centrum, uitvalswegen en winkels in niet-commerciële buurten, nog steeds te veel verschillen. Waarschijnlijk was de combinatie van winkels aan de poorten zeer verschillend van die in de binnenstad. Zo kunnen wij ons de vraag stellen of de winkelstraten in het centrum uitingen waren van ‘lineaire’ dan wel ‘speciale toegankelijkheid’. Onder dit laatste moeten we concentraties verstaan van winkels die zich ofwel op dezelfde klanten richten ofwel vergelijkbare goederen verkopen.⁴⁷

Om de analyse te verduidelijken zullen de verschillende kleinhandelsspecialismen per categorie behandeld worden. Als voorbeeld van de (semi-)duurzame consumptiegoederen, zullen enkel de textielwaren en accessoireverkopers behandeld worden. Naast het specifieke patroon zal ook telkens de sociale inbedding van de winkellocatie

42 Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf’, 47-48.

43 Carter, *The study of urban geography*; Shaw, ‘The study of retail development’, 1-14.

44 De reikwijdte is de afstand die een klant wil afleggen om de winkel te bereiken. De drempelwaarde is de vraag die een winkel nodig heeft om te overleven. J.A. Dawson (red.), *Retail geography* (Londen 1980) 95-155.

45 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*.

46 H. Deceulaer, ‘Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland. Drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28 (2002) 439-468 (vooral 446-451); G. Leenders, ‘De beroepsstructuur op het platteland tussen Antwerpen en Brussel (1702-1846)’, in J. Craeybeckx en F. Daelemans (red.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en economisch* (Brussel 1983) 198-200; R. Van Uytven, ‘Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55 (1972) 172-203.

47 Carter, *The study of urban geography*.

besproken worden. Zo zullen we ‘duurdere’ winkels en winkelstraten kunnen onderscheiden van winkels voor dagdagelijkse behoeften en zelfs voor zogenaamde ‘populuxe’ goederen. Via locatiepatronen kunnen we bepalen welke van de hierboven beschreven toegangen op welke sector van toepassing waren. Dat kan op zijn beurt leiden tot een beter begrip van de ontwikkelingen van de winkelsector in zijn geheel en het fenomeen van de winkelstraat in het bijzonder.

Sociale gevolgen

De resultaten voor 1704, voorgesteld op afbeelding 4, zijn gemiddelden, waarbij we in het achterhoofd moeten houden dat de huishuren in eenzelfde straat zeer sterk konden verschillen.⁴⁸ Te afwijkende waarden, vooral aan de bovenkant van de huurschaal (vaak overheidsgebouwen of godsdienstinstellingen), werden niet in de berekeningen opgenomen. Toch durven we op straatniveau te werken aangezien Vanneste voor het achttiende eeuwse Gent tot de conclusie kwam dat de sociaal-economische en residentiële contrasten tussen straten groter waren dan de verschillen binnen eenzelfde straat.⁴⁹ Daarbij stelde De Belder voor de laat achttiende-eeuwse Scheldestad vast dat sociale homogeniteit nooit uit duidelijk te omlijnen buurten valt af te leiden, maar veeleer uit straatverbindingen.⁵⁰ Uit onderstaande gegevens blijkt hetzelfde voor de vroege achttiende eeuw.

Uit de analyse komt het beeld naar voren van een zeer kleine, relatief prijzige binnenstad met vooral heel dure uitvalswegen (rood en oranje gekleurd) naar het oosten. In het stadscentrum waren er maar een zeer beperkt aantal straten even duur: de Grote Markt en de achterliggende straten (Braderijstraat, Hoogstraat en Suikerrui) en het gebied dat vandaag de Groenplaats is. De overige straten in het centrum zijn voornamelijk in het geel aangegeven, met andere woorden de gemiddelde huishuren lagen nog steeds boven de 100 gulden. Wilde men minder dan 100 gulden huur aan een onderkomen spenderen, dan diende men zich te vestigen in een van de verbindingsstraten tussen de grote uitvalswegen in de ‘periferie’. Het zuiden van de stad, de ‘parochie van miserie’, was duidelijk het armoedigst, zonder één enkele straat waar een huis gemiddeld meer dan 100 gulden huur waard was.⁵¹

Vergelijken we dit vroege achttiende-eeuwse beeld met de situatie in 1796 zoals die werd beschreven door Jos De Belder,⁵² dan blijkt dat er in de loop van de achttiende eeuw weinig tot geen fundamentele sociaal-geografische verschuivingen plaatsvonden binnen de Antwerpse stadsomwalling.⁵³ Het patroon van ‘dure’ straten in 1704 (vanaf 140 gulden huishuur mediaan) bleef grotendeel onveranderd ‘duur’ in 1796 (vanaf 150

48 De Belder, ‘De behuizing te Antwerpen’, 367-446; Vanneste, ‘Residential reflection’, 37.

49 Vanneste, ‘Residential reflection’, 24.

50 De Belder, ‘De behuizing te Antwerpen’, 404.

51 Hier kan een vergelijking worden gemaakt met het laat achttiende-eeuwse Gent, dat eveneens beantwoordde aan dergelijk centrum-periferie model met beter gegoede uitlopers langs de grote uitvalswegen. Vanneste, ‘Residential reflection’, 15-18. Leiden in 1749 beantwoordde meer aan de klassieke centrum-periferie welstandsverdeling, zonder al te veel uitlopers langs de uitvalswegen. H.D. Tjalsma, ‘Een karakterisering van Leiden in 1749’, in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 32 en 40.

52 De Belder, ‘De behuizing te Antwerpen’, 394-395.

53 Zelfs in 1834 was er, ondanks de spectaculaire bevolkingstoename (van 50.000 inwoners in 1780 tot 112.000 in 1860), weinig veranderd. Vandermeersch, ‘Typologie sociale’, 54-56.

francs), met slechts enkele kleine uitzonderingen, waaronder de oncommerciële Blindestraat en de steeds minder belangrijke Vrijdagmarkt. De sociale degradatie van de daar gevestigde oudekleerkopers in de loop van de achttiende eeuw, werd al uitvoerig belicht door Ilja Van Damme.⁵⁴

Er kwamen in die periode echter ook enkele 'dure' straten bij, met als belangrijkste de Koepoortstraat, Eiermarkt en Kammenstraat. De eerste twee namen ook in commercieel belang toe, terwijl de laatste wat aan winkeldichtheid moest inboeten. Globaal genomen gingen sociaal niveau en winkeldichtheid echter hand in hand. Enkel het nabij gelegen Sint-Pietersvliet combineerde, net zoals de Kammenstraat, sociale opwaardering met commerciële achteruitgang. De as in zuid-oostelijke richting (Oudekorenmarkt, Kammenstraat), die, net zoals de altijd al zeer aanzienlijke Lange Gasthuisstraat, naar de St-Joris of Mechelse poort leidde, was dan ook de enige invalsweg met afnemende winkelconcentratie. De rijke woonbuurten lagen gedurende de gehele achttiende eeuw op of in de omgeving van de drie assen van west naar oost, die in de loop van de eeuw duidelijk aan commercieel belang toenamen.⁵⁵ Vooral de as in noord-oostelijke richting (Koepoortstraat, Klapdorp, Paardemarkt), richting Breda en Bergen op Zoom, won niet toevallig zowel aan sociaal aanzien als aan commercieel belang.⁵⁶ In het stadscentrum, waar deze assen vertrokken, kon men zowel in 1704 als in 1796 van een relatief homogene middenstandswijk spreken en tegelijk van de hoogste winkeldichtheid, zelfs al vonden er enkele belangrijke verschuivingen plaats, zoals het ontstaan van een heuse winkelass.⁵⁷

Goedkopere straten werden door winkeliers verlaten, zoals dat het geval was met enkele van de winkelconcentraties in de binnenstad (Vlasmarkt, Schipstraat en Jeruzalemstraat), waar de huishuur 'maar' 60 à 100 gulden bedroeg. Enkel de nieuwe commerciële concentraties in het noorden van de stad (Klapdorp, Falconplein, Hessenplein) waren goedkoper. Globaal genomen kan (op basis van tabel 2) worden gesteld dat het totale aantal commercieel belangrijke straten niet toenam, noch het aantal echte 'winkelstraten'. De toename van het aantal winkeliers in straten met een hoge winkelbezetting van 1086 in 1700 naar 1307 in 1788, valt immers te situeren in een toegenomen aantal straten met 25 à 50 percent winkels én in een lichte toename van de concentratietendens in de 'winkelstraten'. Maar naast deze kwantitatieve verschuiving zien we ook een belangrijke sociale verschuiving. In 1700 behoorden slechts zes winkelstraten tot de bovenste twee huishuurcategoriën. Op het einde van de achttiende eeuw was dat al het geval voor negen winkelstraten en meer dan dubbel zo veel straten met een iets lagere winkeldensiteit als aan het begin van de eeuw. Daar staat tegenover dat het aantal commercieel belangrijke straten van sociale categorie 4 en 5 was gedaald van 27 tot maar 11. We kunnen dus stellen dat in de loop van de achttiende eeuw Antwerpse winkeliers zowel verhuisden naar sociaal aantrek-

54 Van Damme, *Verleiden en verkopen*.

55 De 'dure' Huidevetterstraat moest aan belang inboeten en de Beurs werd zelfs verlaten, maar daar staat tegenover dat de minstens even dure uitvalswegen Kipdorp, Lange Nieuwstraat en zelfs Meir commercieel belangrijker werden.

56 De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 404.

57 Volgens de gedeeltelijk bewaard gebleven hoofdgeldbelasting van 1747, was het inderdaad in 'middenstandswijken' dat men de kleinhandelaars moest zoeken. K. Degryse, 'Sociale ongelijkwaardigheid te Antwerpen in 1747', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 58 (1974) 126-143.

Tabel 2: Aantal commercieel belangrijke straten per sociale categorie per peiljaar

1700	Cat 1 (=hoogste)	Cat 2	Cat 3	Cat 4	Cat 5	Totaal
> 50%	1	5	5	5		16
25-50%		3	10	12	1	26
10-25%		4	4	7	2	17
Totaal	1	12	19	24	3	59
1788	Cat 1 (=hoogste)	Cat 2	Cat 3	Cat 4	Cat 5	Totaal
> 50%	4	5	4	2		15
25-50%	5	9	12	5		31
10-25%		3	5	4		12
Totaal	9	17	21	11	0	58

Bron: SAA, GA 4219 en 4232.

kijkere straten, als de straten waarin ze gevestigd waren sociaal opwaardeerden.⁵⁸

Wellicht werden de duurdere huurprijzen in de binnenstad door de laat achttiende-eeuwse Antwerpse kleinhandelaars beschouwd als een noodzakelijke maar nuttige investering. Ook in Venetië en Florence waren investeringen in winkelruimte meer dan aanzienlijk.⁵⁹ In het Londense Cheapside stuwde de commerciële specialisatie tijdens de Late Middeleeuwen de huurprijzen de hoogte in en werden de nijverheidslieden weggedrukt uit de winkelbuurten.⁶⁰ De specifieke Antwerpse situatie werkte dit enkel maar verder in de hand. De bevolkingsdaling had leegstand tot gevolg, waardoor huurprijzen daalden en kleinhandelaars zich in dure straten konden vestigen.⁶¹ Vergelijkbare ontwikkelingen kwamen voor in de andere grote handelscentra van de Nieuwe Tijd.

Desondanks waren er ook in de laat achttiende-eeuwse Scheldestad nog steeds veel winkels gevestigd in sociaal achtergestelde wijken. De residentiële kleinhandelspatronen van talrijke vroegmoderne steden vertoonden een duidelijke tweedeling.⁶² Aan de ene kant schitterden de dure kwaliteitsvolle en/of modieuze winkels in Cheapside (Londen), Rialto (Venetië) of de Grote Markt en de Hoogstraat in Antwerpen.⁶³ Anderzijds had men de 'back-street' vestiging van veel tweedehandszaakjes of kleine thee-winkeltjes zoals die voor vroegmodern Engeland zijn beschreven.⁶⁴ Ook het Antwerpse

⁵⁸ Net zoals in Maastricht. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 312.

⁵⁹ Calabi, 'Renewal of the Shop System', 52-53.

⁶⁰ Keene, 'Sites of desire', 125-154.

⁶¹ Tot dezelfde conclusie kan men komen door de namen in het register van de betaling van het jaargeld (lidgeld) van het Meerseniensambacht van 1700 te vergelijken met de hoger vermelde huishuurwaarden van 1704. SAA, GA, 4219 en SAA, Privelegiekamer 2560. Dan merken we dat de middelste helft van de gehele Antwerpse bevolking zich tussen 42 en 108 gulden (Me 66 gl) bevindt, terwijl de middelste 50% meerseniens tussen 60 en 126 gulden (Me 90 gl) huur betaalden.

⁶² Stobart, 'Shopping streets', 3-21.

⁶³ Keene, 'Sites of Desire', 125-154; Harding, 'Shops, markets and retailers', 155-170; Calabi, 'Renewal of the shop system', 52-53; Baetens, 'De lokale markten', 202.

⁶⁴ J. Stobart, 'Clothes, cabinets and carriages: second-hand dealing in eighteenth-century England', in: B. Blondé, e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2006), 225-244; Mui en Mui, *Shops and shopkeeping*.

St-Andriesskwartier kende in de achttiende eeuw dit soort bescheiden nerinkjes, waar onder meer tabak werd verkocht.⁶⁵ In de Scheldestad, net zoals in Maastricht, bestond er zowel aan het begin als aan het einde van de achttiende eeuw ook nog een tussen-niveau tussen de winkelgebieden met hoge status en straten met minder beduidende winkels in.⁶⁶ Deze ‘gemiddeld’ geprijsde straten (categorie 3) waren geen echte winkelcentra, maar kenden meestal wel een hoge winkelconcentratie van 25 à 50 procent.

Dit wederkerend patroon suggereert een verklaringsmodel voor de stedelijke structuur in haar geheel. Sociaal beantwoordde achttiende-eeuws Antwerpen aan de opdeling in een rijk centrum en een armere periferie die volgens Sjøberg typisch was voor de ‘pre-industriële’ stad.⁶⁷ De ‘Barokke stad’ van Lichtenberger lijkt echter nog beter overeen te komen met de achttiende-eeuwse Scheldestad, want zij vertrok voor dat model van een centrum/periferie opdeling, maar met veel aandacht voor de ‘rijke’ bourgeoisbewoning langs de grote uitvalswegen. Lichtenberger waarschuwde wel voor een blindstaren op de huur- of koopprijzen van hele huizen, aangezien het gelijkvloers vaak als handelsruimte werd gebruikt, terwijl de rest van het huis onder verschillende huurders was opgedeeld.⁶⁸ In Antwerpen was dat laatste zeker het geval.⁶⁹ Desondanks lijken huur- en grondprijzen een belangrijke rol te hebben gespeeld in het ontstaan van vestigingspatronen van kleinhandelaars. Dit zou de wijd verbreide stabiliteit van het distributiepatroon van markten en winkels mee kunnen helpen verklaren.⁷⁰ De wil en de mogelijkheden van Antwerpse winkeliers om andere stedelijke ruimtegebruikers uit de markt te prijzen, groeiden en hadden onder andere een heuse winkelas tot gevolg. De kleinhandel was in staat gebleken om de andere huis- en grondgebruikers uit de markt te prijzen en de buurten met hoge huishuren in de stedelijke centra en langs de belangrijkste uitvalswegen te domineren.

Product-specifieke patronen: dagelijkse behoeften

Sociaal-ruimtelijke factoren verklaren echter niet alles. Reguleringen inzake lokalisatie, bijvoorbeeld om verkeersoverlast en milieuhinder tegen te gaan, konden een grote rol spelen. Gespecialiseerde commerciële buurten waren soms het gevolg van specifieke ambachtsregelgeving die de verkoopslocatie en de woonplaats van de betrokken kleinhandelaars verplicht stelde. In Brugge was dit het geval voor de voedingswarenerkopers; in Antwerpen waren naast de viskopers, vleeshouwers, bakkers en graanverkopers ook de oudekleerkopers aan voorschriften gebonden.⁷¹ De graankopers waren verplicht rond één van beide graanmarkten, de Brabantse (in het zuidoosten van de stad) of de Zeeuwse Korenmarkt (in het noorden), hun woonst te hebben.⁷² De grootste concentraties aan voedingswarenproducenten en -verkopers in de volkstelling van 1755 zijn dus niet toevallig terug te vinden in de directe omgeving van de

65 Zie infra.

66 In Maastricht situeerde meer dan driekwart van de winkeliers zich in straten met een huurwaarde hoger dan de stadsmediaan. Steegen, *Een winkel in de buurt*, 312-314.

67 G. Sjøberg, *The pre-industrial city* (New York 1965).

68 E. Lichtenberger, *Die Wiener Altstadt von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City* (Wenen 1977) 30 en verder.

69 G. Asaert, *Honderd huizen langs de Grote markt van Antwerpen: vijf eeuwen bewonings-geschiedenis* (Zwolle 2005).

70 Keene, ‘Sites of desire’, 125-154; Harding, ‘Shops, markets and retailers’, 155-170.

71 P. Stabel, ‘From the market to the shop: retail and urban space in late medieval Bruges’, in: Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers*, 79-108; Van Damme, *Verleiden en verkopen*, 174-177; Baetens, ‘De lokale markten’, 192-193.

72 Baetens, ‘De lokale markten’, 192-193.

Kaart 4: Gemiddelde huishuur per straat in 1704 te Antwerpen.

Legende:

*Rood: 180 gulden en meer;
Oranje: 140-180 gulden;
Geel: 100-140 gulden;
Groen: 60-100 gulden;
Blauw: 20-60 gulden.*

Bron: SAA, Privilegekamer, 2560.

hallen en markten waar ze hun waren te koop aanboden. Zo woonden de brouwers aan de Brouwersvliet en in de Brouwersstraat; de vleeshouwers in of rond de Beenhouwersstraten, de Veemarkt en de Ossenmarkt; de visverkopers in de buurt van de Visberg, in de Kuipersstraat, de Schipstraat, op de Werf en aan het Sint-Pietersvliet enzovoort. De bakkers daarentegen bevonden zich gelijkmatig verspreid over de stad, in een patroon van algemene toegankelijkheid, maar ook dat was voorgeschreven.⁷³ Bij de overige verkopers van dagelijkse behoeften kunnen we echter wél van economisch bepaalde winkelpatronen spreken, en dat was ook het geval voor andere sectoren. In wat volgt zullen we zien dat sociale en economische strategieën steeds een weerslag hadden op residentiële patronen en, uiteindelijk, op het ontstaan van een ‘moderne’ winkelervaring. Voor een goed begrip daarvan moet echter worden afgedaald tot op sectorniveau.

Kruidenierswarenverkopers

Een van de opmerkelijkste transformaties van de Antwerpse kleinhandelssector in de zeventiende en achttiende eeuw was die van de verkopers in de zogenaamde ‘vette waren’. Kaarsen, ruut, smout, was, spek, boter, olie en alle andere soorten vet voor huishoudelijk en industrieel gebruik werden al in de late middeleeuwen verkocht door de vettewarriers, zowel vanuit winkels als op markten.⁷⁴ Kruideniers (in de achttiende eeuw ook boutiquiers genaamd) verkochten deze producten ook, zij het uitsluitend vanuit winkels, en ze deden dat in toenemende mate.⁷⁵ Anno 1700 vallen bij de vettewarriers vooral hun concentraties aan de oostelijke poorten op, net zoals aan de

⁷³ Net zoals in Amsterdam. Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf’, 35-70.

⁷⁴ Geudens, *Het Hoofdambacht (Burgerdeugd-2)*, 121-124; P. Neelen, *Het Antwerpse meerseniersambacht in de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1997) 108-110.

⁷⁵ Blondé en Greefs, ‘Werk aan de winkel’, 207-229; L. Van Aert en I. Van Damme, ‘Retail dynamics of a city in crisis: the mercer guild in preindustrial Antwerp (c. 1648-c. 1748)’, in: B. Blondé e.a. (red.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2006) 139-167.

Kaart 5: Winkelpatronen van vettewariers en kruideniers, (1700).

*Legende:
elk rood bolletje is één vettewarier; elk groen bolletje is één kruidenier.*

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 6: Winkelpatronen van vettewariers en kruideniers, (1788).

*Legende:
elk rood bolletje is één vettewarier; elk groen bolletje is één kruidenier.*

Bron: SAA, GA 4232.

waterkant.⁷⁶ Voor het overige waren er zowat overal in de stad vettewariers te vinden: van het Sint-Andrieskwartier tot rond de Beurs, zonder dat we van een concentratie rond marktpleinen kunnen spreken. De mediaan van de huishuurwaarden was in 1704 60 gulden, terwijl dit voor kruideniers het dubbele was. De vettewariers vertoonden bovendien een zeer lage variatiecoëfficiënt, wat inhield dat ze vrijwel allemaal relatief goedkope huizen betrokken (zie bijlage 1). Mediaanwaarden die aanduiden in welke mate kleinhandelaars zich vestigden in voor hun straat representatieve huizen bevestigden dit beeld.⁷⁷ Met een relatieve mediaanwaarde van 0.80 en een absolute van maar 60

⁷⁶ In het bijzonder het Bierhoofd, het Sint-Pietersvliet en de Clappeystraat naast het Brouwersvliet.

⁷⁷ Dit cijfer werd bekomen door de individuele huishuurwaarde te delen door de mediaanwaarde van de straat. Is

gulden (terwijl de mediaan van de stad op 66 gulden lag) vormden de vettewariers de absolute sociale onderlaag van het kleinhandelaarsambacht. Zij betrokken de goedkopere panden, zelfs in de goedkope tot gemiddelde straten. De kruideniers van hun kant betrokken huizen die (meer dan) representatief waren voor hun omgeving, bijvoorbeeld in de prijzige Hoogstraat. Hun variatiecoëfficiënt lag wel hoog, wat grote interne verschillen verraadt. Kruideniers (in 1700 waren er 54 vergeleken met 327 vettewariers) betrokken wat chiquere huizen in minder gegoede straten of wat armoedigere huizen in chique straten. Sommigen waren wel ook al afgezakt tot aan de haven, de stadspoorten en een enkeling zelfs tot in het Sint-Andrieskwartier.

In de loop van de achttiende eeuw veranderde de kruidenierswarenverkoop drastisch: het aantal vettewariers kende een gigantische terugval tot 48, terwijl er niet minder dan 660 kruideniers werden geregistreerd in 1788. Deze kruideniers, die nog steeds tot betere sociale lagen behoorden dan de vettewariers, hadden tegen het einde van de achttiende eeuw de activiteiten van deze laatste praktisch overgenomen.⁷⁸ Ze verkochten niet alleen dezelfde producten, ze gingen bovendien in dezelfde straten wonen. Dit blijkt duidelijk uit het residentiële patroon, waarbij eind achttiende-eeuwse kruideniers zowel in de duurdere straten van hun zeventiende-eeuwse vakgenoten gevestigd waren als in de 'armere' straten van de zeventiende-eeuwse vettewariers, met een bijna gehele verspreiding over de stedelijke ruimte tot gevolg. Ontegensprekelijk zien we hier de geboorte van de 'moderne' buurtgebonden kruidenierswinkel, waarschijnlijk met een aanbod dat dan ook op die buurt is afgestemd.

Genotsmiddelenverkopers

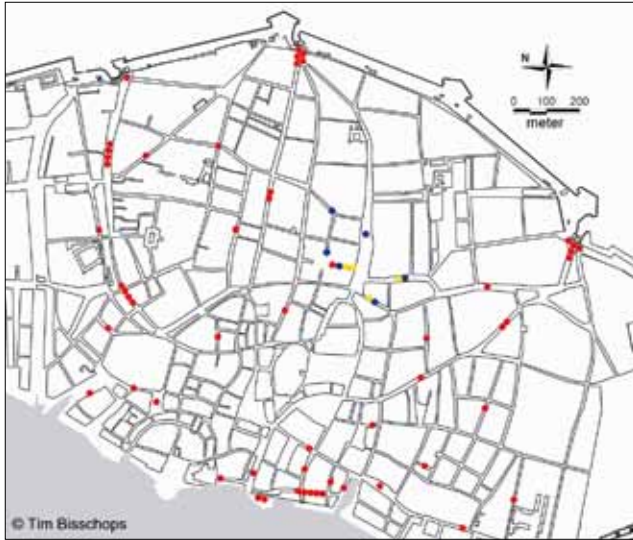
Heel andere patronen zien we bij de meest opvallende nieuwe producten, met name de genotsmiddelen tabak, koffie, thee en chocolade, die tijdens onze onderzoeksperiode razend populair worden. Tabak werd sneller dan de warme dranken een 'specialiteit', verkocht door vele gespecialiseerde handelaars, en kende ook een snellere proletariëring. In 1636 woonden de vier toen bekende tabaksverkopers op de dure Zeeuwse Korenmarkt, in de gemiddelde Kuiperstraat en in de goedkopere Oudaan en Meistraat.⁷⁹ In 1681 hadden de tabaksverkopers zich al sterk verspreid met een licht zwaartepunt aan de waterkant, tussen Schelde en Hoogstraat, waar een huis vaak minder dan 100 gulden huur per jaar kostte.⁸⁰ Twintig jaar later was dat niet wezenlijk veranderd, hoewel de voorkeur voor stadspoorten en goedkopere invalswegen duidelijker was geworden. Tabak was een makkelijk aan te schaffen consumptieproduct, dat men nog snel kocht vooraleer de stad te verlaten. Meer dan voor andere producten bleek voor tabak bovendien het hinterland belangrijk. In de winkelstraten in het centrum waren er in 1700 bijna geen tabakswinkels te vinden. Met een relatieve mediaan van 0.78 en een absolute van 80 gulden (ambachtsmediaan 92 gulden), behoorden tabaksverkopers

dat één dan betrok de kleinhandelaar in kwestie een huis dat evenveel huishuur opbracht als de straatmediaan. Ligt het cijfer onder één dan was het een voor die straat relatief goedkoper huis, terwijl als het meer dan één bedraagt, betreft het een duurdere woning / winkel. Ligt deze mediaanwaarde tussen 0.91 en 1.09 dan kunnen we ervan uitgaan dat de winkels onopvallend waren in het straatbeeld. 0.90 en lager duidt op merkkelijk goedkopere huizen, terwijl 1.10 en hoger van toepassing is op duidelijk duurdere panden.

⁷⁸ Gebaseerd op de hoofdgeldbelasting van 1747. Van Aert, *Leven of overleven*, 387-391.

⁷⁹ SAA, GA, 4215.

⁸⁰ SAA, GA, 4217.

Kaart 7: Winkelpatronen van genotsmiddelenverkopers (1700).

*Legende:
elk rood bolletje is één tabak/
snuifverkoper; elk blauw
bolletje is één koffieverkoper;
elk geel bolletje is één choco-
ladeverkoper.*

Bron: SAA, GA, 4219.

Kaart 8: Winkelpatronen van genotsmiddelenverkopers (1788).

*Legende:
elk rood bolletje is één tabak/
snuifverkoper; elk blauw
bolletje is één koffieverkoper;
elk geel bolletje is één choco-
ladeverkoper.*

Bron: SAA, GA, 4232.

in 1704 tot de lagere regionen van het kleinhandelaarsambacht, terwijl ze wel in iets duurdere (dus gemiddelde) straten gevestigd waren. Net zoals de vettewarriers woonden de tabaksverkopers ‘boven hun stand’, op goede *‘intercepting positions’* maar niet in chique winkels aan de waterkant en de poorten. Het patroon in het arme zuiden van de stad, lijkt op een zwakke vorm van algemene toegankelijkheid.

Op het einde van de achttiende eeuw zijn de concentratiepunten zo goed als verdwenen. Nog steeds zijn tabaksverkopers niet in grote mate gevestigd in echte winkelstraten (50 percent of meer winkels), maar wel meer dan voorheen in zowel goedkopere als duurere straten met een belangrijke commerciële aanwezigheid (25-50 percent winkels). Sommigen zijn nog steeds gevestigd in weinig commerciële arme buurten,

volgens een patroon van algemene toegankelijkheid, of ze participeren in de lineaire toegankelijkheid van invalswegen. Waarschijnlijk behoren ze nog steeds tot de sociale onderlaag van zowel het ambacht als hun straat.

De koffiehuisen toonden zich de eerste gestage groeiers, hoewel ze met een eerder bescheiden aantal bleven (dertig in 1788).⁸¹ Bij de aanvang in 1690 lagen ze, net zoals de chocoladeverkopers, heel erg geconcentreerd rond de Beurs, al verspreidden ze zich in het volgende decennium verder in de richting van de dure straten ten noorden van de Beurs. De verkopers van warme dranken vestigden zich in 1700 niet alleen in dure straten, maar met een relatieve mediaanwaarde van 1.18 en een zeer kleine variatiecoëfficiënt (0.13) kunnen we zeggen dat ze daar ook zo goed als allemaal de betere huizen betrokken. Ze kunnen tot de sociale top van het ambacht gerekend worden (absolute mediaan van 153 gulden). Tegen het einde van de achttiende eeuw heeft er zich echter schijnbaar een proletarisering voorgedaan, met vestigingen ook in goedkope straten, met een meer algemene toegang als doel. Verder onderzoek is nodig om deze sociale degradatie te kunnen kaderen.⁸²

Thee, toch de langst bekende ‘nieuwe’ warme drank, nam als aparte specialisatie een late start, maar wist vervolgens een spectaculair groeiend aantal theehuisuitbaters aan te trekken. In de periode 1720-1750 worden er zelfs 71 nieuwe theewinkeliers opgetekend, met andere woorden meer dan alle nieuwe koffie-, thee- of chocoladeverkopers van de hele eeuw daarvoor te samen. In 1755 waren er 23 theehuizen en theewinkeltjes actief, in 1788 al meer dan dubbel zo veel (48). In tegenstelling tot koffiehuishouders, waren theeverkopers al snel verspreid over de stad, algemeen toegankelijk, met inbegrip van zowel commerciële als residentiële straten, van elk sociaal niveau, met uitzondering van het hoogste en het laagste.

Productspecifieke patronen van (semi)duurzame goederen: textielwaren- en accessoireverkopers

De winkeliers in (semi)duurzame goederen beantwoordden het beste aan het centrum-periferiemodel van residentiële spreiding, net zoals hun laat achttiende-eeuwse Gentse collegae.⁸³ Zij maakten in 1755 minstens 20 procent uit van alle gezinshoofden in de straten rond de Grote Markt en het Groenkerkhof.⁸⁴ Buiten het absolute stadscentrum vond men hen nog op de grote assen (Kipdorp, Paardenmarkt en Kloosterstraat), of aan de Sint-Jorispoort. Vooral in het stadscentrum echter tekenden zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer ‘winkelstraten’ af. Aangezien het onbegonnen werk is hier alle (semi-) duurzame goederen te bespreken, beperken we ons tot textiel en

81 Gezien het lage aantal gespecialiseerde chocoladeverkopers was chocolade wellicht eveneens in de thee- en koffiehuisen te verkrijgen en bij de kruidenier, toen deze laatste zijn aanbod uitbreidde tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw.

82 Zowel McCants voor Amsterdam als Steegen voor Maastricht hebben aangetoond dat het koffieverbruik in de loop van de achttiende eeuw verspreid raakte over heel brede sociale lagen. Als dit in Antwerpen ook het geval was, zou dat een verspreiding van de koffiehuishouders over een breder sociaal-ruimtelijk spectrum verklaren. A. McCants, ‘Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century’, *Economic History Review*, (ter perse); Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*.

83 Vanneste, ‘Residential reflection’, 32. Zelfs in Venetië en Florence kon men inzake winkels van een centrum-periferiemodel spreken, met een uitzonderlijke concentratie tussen San Marco en Rialto en rond Santa Croce. Calabi, ‘Renewal of the Shop System’, 52-53.

84 SAA, Privilegiekamer, 2561-63.

Kaart 9: Winkelpatronen van textielverkopers 1700.

Legende:

*elk rood bolletje is één lijn-
waadverkoper; elk blauw
bolletje is één zijdeverko-
per; elk geel bolletje is één
wollelakenverkoper; elk
groen bolletje is één katoen-
verkoper.*

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 10: Winkelpatronen van accessoireverkopers 1700.

Legende:

*elk rood bolletje is één mo-
dewinkel; elk blauw bolletje
is één garen- of lintverkoper;
elk geel bolletje is één kou-
sen- of broekenwinkel; elk
groen bolletje is één kantver-
koper.*

Bron: SAA, GA 4232.

accessoires. Om de grafische voorstelling overzichtelijk te houden werden de textielverkopers, bestaande uit verkopers van lijnwaad (linnen), wollelakens, zijdelakens en het nieuwe product katoen, gescheiden van de accessoireverkopers, waaronder we de kantverkopers, *à la mode* winkels, garen- en lintverkopers en ten slotte de kousenwinkels verstaan. Beide kaarten zullen wel telkens samen besproken worden, om zo overeenkomstige patronen te kunnen opsporen.

Opmerkelijk is de enorme concentratie van de textiel- en accessoireverkopers op de winkelassen van het stadscentrum. In 1700 al zaten de textielverkopers en dan vooral de grote aantallen lijnwatiers, voornamelijk geconcentreerd rond het Groenkerkhof (Beddenstraat en Mandstraat). In de Korte Nieuwstraat waren elf van de 57 in 1700

Kaart 11: Winkelpatronen van textielverkopers 1788.

Legende:

*elk rood bolletje is één lijn-
waadverkoper; elk blauw
bolletje is één zijdeverkoper;
elk geel bolletje is één wol-
lakenverkoper; elk groen
bolletje is één katoenver-
koper.*

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 12: Winkelpatronen van accessoireverkopers 1788.

Legende:

*elk rood bolletje is één mo-
dewinkel; elk blauw bolletje
is één garen- of lintverkoper;
elk geel bolletje is één kous-
sen- of broekenwinkel; elk
groen bolletje is één kantver-
koper.*

Bron: SAA, GA 4232.

actieve modewinkels gevestigd, naast een kouswinkel, twee kantwinkels, drie lijnwaadwinkels en vier zijdeverkopers: een waar modeparadijs en een prima voorbeeld van 'speciale toegankelijkheid'. Zulk een combinatie van textiel- en accessoirewinkels vond men ook in de Hoogstraat en rond het Groenkerkhof, al waren de accessoirewinkels daar wel in de minderheid. De enige grote concentraties buiten het centrum vond men op de perifere assen Klapdorp, Kipdorp en Kammenstraat. Naast deze concentratiepunten waren textiel- en accessoirewinkels in 1700 vooral verspreid over de binnenstad en in het 'rijkere' oosten, en niet zozeer in de armere wijken. Er valt echter geen sociale lijn op te trekken, want de drie concentratiepunten gaan van duur (Mandstraat), over gemiddeld (Beddenstraat) tot goedkoper (Jeruzalemstraat). Toch kunnen we stellen dat

de straten waar de modehuisuitbaters, de lijnwaters en de enkele katoenverkopers de voorkeur aan gaven, iets te hoog gegrepen waren voor hen. Zij betrokken daar dan ook de iets goedkopere panden (zie bijlage 1). De vestiging bij andere textielwinkels, zelfs in relatief goedkopere huizen, was zeer gegeerd. Daar staat tegenover dat de meest riant gevestigde textielwarenverkopers, namelijk de laken- en de kantverkopers, niet altijd de duurste straten uitkozen, maar wel de betere huizen in hun straten. De overige textielwarenverkopers hielden een in hun straat sociaal 'onopvallende' winkel.

Op het einde van de achttiende eeuw echter vormden de textiel- en accessoirewinkels de ruggengraat van de 'nieuwe' 'moderne' relatief dure (categorie 2) centrale winkelas én van de dure commerciële belangrijke uitvalswegen!⁸⁵ Opnieuw valt de grote combinatie van verschillende soorten textiel- en accessoirewinkels op. Gezien hun vestigingspatroon kunnen we hier van een mengvorm tussen 'speciale' en 'lineaire toegankelijkheid' spreken. Aangezien beide vooral op (semi)duurzame goederen van toepassing zijn, zou dit niet mogen verwonderen. Het toegenomen aantal lijnwaadverkopers, van 107 in 1636 tot 151 in 1700, had niet meteen een meer homogene spreiding over het stedelijke weefsel tot gevolg, eerder het tegenover gestelde. Een kleine concentratie aan de Sint-Jorispoort, duidt op het belang dat verschillende kleinhandelaars hechten aan een gunstige ligging langs de invalswegen.⁸⁶ In 1788 echter valt er niets meer te merken van een specifiek concentratiepunt van het nog steeds licht stijgende aantal lijnwaadverkopers (176), wel van de aantrekkingskracht van de grote 'winkelstraten'. Daarbuiten is linnen bijna algemeen toegankelijk, met inbegrip van het arme zuiden. Deze homogenere spreiding wijst erop dat Antwerpen in de tweede helft van de achttiende eeuw een minder belangrijke centrale plaats was voor het omliggende platteland, waardoor de interne stedelijke markt een groter stempel drukt op het winkelpatroon.⁸⁷

In tegenstelling tot de lijnwaters waren sommige van de 106 zijdelakenverkopers in 1700 ook in het armere zuiden van de stad gevestigd, ondanks het feit dat ze niet goedkoop woonden (zie bijlage 1) en in 1747 tot de rijkste kleinhandelaren mochten worden gerekend.⁸⁸ Op basis van het locatiepatroon van 1788 kan men ook niet van sociale degradatie spreken, in tegendeel, aangezien de nog steeds slinkende aantallen zijdeverkopers (74) zeer gelijkmatig verspreid woonden, maar wel uit het arme Sint-Andriesskwartier waren weggetrokken.⁸⁹ Zij verzorgden op het einde van de achttiende eeuw voornamelijk een cliënteel in de gegoede binnenstad en aan de betere uitvalswegen⁹⁰ – terwijl de in aantal beperkte wollen lakenverkopers (39 in 1700 en 46 in 1788) onveranderd de binnenstad verkozen, liefst dicht bij andere textielwarenverkopers en dus in de belangrijkste winkelstraten.

De modewinkels waren in 1700 niet in de duurste huizen of straten gevestigd, maar wel in een zeer comfortabele middenmoot van meer dan 100 gulden.⁹¹ Elf modewinkels

85 De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 394-395.

86 Blondé, 'Winkelen in Lier', 106-120; Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 305-314; Shaw, 'The study of retail development', 1-14.

87 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*.

88 Een lichte concentratie in de Mandstraat bleef bestaan, maar voor het overige waren ze in heel de stad doorgedrongen, tot diep in het Sint-Andriesskwartier toe. Voor het sociaal niveau zie: Van Aert, *Leven of overleven*, 363-386.

89 In 1636 waren ze met 157, in 1700 met 106 en in 1788 met 74. De afname in de achttiende eeuw ging dus trager dan in de zeventiende. Van Aert, *Leven of overleven*, 225-231.

90 Al is de concentratie aan de Sint-Jorispoort verdwenen.

91 Hierbij moet vermeld worden dat het inkomgeld voor een modewinkel niet hoog lag (6-12 gulden), terwijl de

bevonden zich in de Korte Nieuwstraat, 25 in het stadscentrum en de overige 21 in de minder centrale, maar nog steeds gegoede straten, ver van zowel de armere buurten als de haven. Op het einde van de achttiende eeuw waren er nog steeds 56 modewinkels actief in de Scheldestad, maar ze waren buiten de Korte Nieuwstraat nog amper in de binnenstad te vinden.⁹² Zij droegen kennelijk bij tot de veralgemeende achttiende-eeuwse verspreiding van kleinhandelaars over het stedelijk weefsel, zoals we al voor de kruideniers konden vaststellen. De sociale omgeving van de modewinkels veranderde echter niet: de vestigingsstraten bleven even duur. Misschien was de clientèle ook verhuisd, maar dat valt buiten dit onderzoek.

In tegenstelling tot de modewinkels, waren de meeste kantwinkels in 1700 (96 in totaal, waarvan iets meer dan de helft door vrouwen werd uitgebaat), niet in het stadscentrum geconcentreerd. De weinige concentraties bevonden zich rond de dure Beurs, in de even dure Keizerstraat of in de veel goedkopere Grote Goddaard. Voor het overige woonden ze zowel ruimtelijk als sociaal over de stad verspreid, met een voorkeur voor het duurdere oosten van de stad, niet beperkt tot de invalswegen. Er waren bovendien grote en kleine kantverkopers en -verkoopsters, die zowel zeer rijke als minder gegoede klanten bevoorraden in wat rond 1700 hét kledingaccessoire bij uitstek was.⁹³ In 1788 bleek het aantal kantverkopers spectaculair afgenomen tot nog net elf. Zij waren nog steeds in het rijke (residentiële) oosten van de stad gevestigd. Hun overblijvende klanten behoorden kennelijk tot de beter gegoede laag van de samenleving.

De kousen- en broekenwinkels, ten slotte, bleven gedurende de gehele achttiende eeuw wel een centrumfenomeen, ondanks de bijna verdubbeling van hun aantal (van 44 in 1700 naar 79 in 1788). Buiten het stadscentrum kwamen ze enkel op de grote perifere assen voor, altijd samen met andere textiel- en accessoirewinkels, gekenmerkt door lineaire en speciale toegankelijkheid. Garen- en lintwinkels waren niet zo centrumgebonden: zij waren in 1700 zelfs te vinden in de ‘parochie van miserie’ (in het zuiden) en aan de havenkant. In de loop van de achttiende eeuw namen ook hun aantallen gevoelig toe (met 50 procent van 97 naar 148) maar zijn ze zich ook steeds meer gaan verspreiden en werden algemeen toegankelijk.

Conclusies

De conclusies die we kunnen trekken zijn veelvuldig, maar ik zou er graag vier onder de aandacht brengen. Allereerst moeten we vaststellen dat minstens twee van de drie voorwaarden van Jeffreys om de ‘moderniteit’ van de kleinhandel te typeren al in het eind achttiende-eeuwse Antwerpen aanwezig waren: namelijk het overwicht van de vaste verkooppunten en een ‘central business district’.⁹⁴ Daarmee kunnen we al de voor de hand liggende causale relatie tussen economische groei en ontwikkeling van de distributiesector, van de hand wijzen, aangezien de achttiende eeuw niet meteen de meest

investerings in voorraad en in het handelshuis wel aanzienlijk waren. B. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Brussel 2007) 223-247.

92 Naast de Korte Nieuwstraat vond men ze nu ook vooral in de Lange Nieuwstraat, St-Katelijnvest, rond de Beurs, op de Meir en in de Huidevetterstraat. Niet meteen de goedkoopste wijken.

93 J. Van Laerhoven, *Kanthandel te Antwerpen in de 18de eeuw*. (Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling Gent 1968-69) 53-54.

94 Jeffreys, *Retail trading in Britain, 1850-1950*.

voorspoedige voor de Scheldestad was. Verder onderzoek naar vroegmoderne verkoopstechnieken zal nodig zijn vooraleer we uitspraken kunnen doen over het derde aspect van de ‘moderne kleinhandel’.

De bovenstaande conclusie krijgt alleen maar meer impact door de analyse van verschillende tijdsmomenten. Winkelconcentraties in het centrum of zelfs daarbuiten ontstonden niet plotseling aan het einde van de achttiende eeuw, toch kunnen we dan pas van ‘moderne winkelstraten’ spreken. Deze waren het resultaat van twee evoluties. Enerzijds trokken de winkels geleidelijk aan weg van de haven en naar bepaalde invalswegen. Anderzijds veranderde de winkelconcentraties in het centrum van gecentraliseerde maar relatieve ‘random’ clusters, naar winkelstraten die vaak lineair met elkaar in verbinding stonden, zodat de mensen van een onafgebroken ‘shopping’ ervaring konden genieten, mochten ze dat gewent hebben.

Daarbij moeten we echter wel benadrukken dat het algemene beeld bijna meer verstopt dan toont. Een opdeling allereerst in dagelijkse behoeften enerzijds en (semi)duurzame goederen anderzijds en vervolgens nog verder verfijnd heeft tot duidelijkere inzichten geleid. Voor de textielwaren- en accessoiresector bijvoorbeeld kan men echt van een ontstaan van ‘lineaire toegankelijkheid’ spreken, waarbij in de loop van de achttiende eeuw hoe langer hoe meer verschillende soorten textiel- en accessoirewinkels samen in duidelijke aan elkaar grenzende winkelstraten voor een ‘shopping experience’ konden zorgen. Echter, niet alleen winkels die in textiel deden, maar ook andere kwamen hoe langer hoe meer voor in welbepaalde combinaties en droegen zo bij aan de creatie van de winkelervaring. En daarbij werden soms de grenzen tussen dagelijkse en (semi) duurzame consumptiegoederen vrolijk genegeerd. Zo merken we dat in 1700 aan de poorten specifieke producten werden aangeboden, zowel linnen als tabak of kruidenierswaren, waarvoor er een afzetmarkt was op het platteland. Op het einde van de achttiende eeuw daarentegen, zien we dat de theehuizen bijna exclusief voorkwamen in straten waar er ook enkele tot zeer vele textiel- of accessoirewinkels gevestigd waren. Dit was opmerkelijk genoeg veel minder het geval van de koffiehuisen die een eigen exclusiever patroon bleven behouden. Zo kunnen we besluiten dat ook de combinatie van winkels belangrijk was voor we van het ontstaan van ‘winkelstraten’ kunnen spreken.

Naast de winkelstraten ontstonden er tussen 1700 en 1788 in de Scheldestad ook ‘moderne’ buurtwinkels. Naast de ambachtelijk en hertogelijk bepaalde ‘speciale toegankelijkheid’ van vlees en vis, en de even ambachtelijk bepaalde ‘algemene toegang’ voor brood, met de verplichte verspreiding van bakkers over de stad tot gevolg, zag de achttiende eeuw ook de geboorte van de buurtkruidenier en de plaatselijke tabakswinkel. Dagelijkse consumptieproducten werden in heel de stad aangeboden in een patroon van algemene toegankelijkheid. Dat wilde echter niet zeggen dat een kruidenier of tabaksverkoper in de arme ‘parochie van miserie’ van hetzelfde sociale kaliber was als zijn tegenhanger in het welgestelde Kipdorp, wel dat zij – en hoogst waarschijnlijk hun handelswaar – sociaal aangepast waren aan hun omgeving, zoals ook de bakkers in arme buurten meer rogge dan tarwebrood verkochten en vice versa.⁹⁵

Dit brengt ons meteen bij de laatste conclusie, namelijk dat de sociale achtergrond van kleinhandelaars en van de straten waarin ze gevestigd waren een belangrijke plaats

moet innemen in de verklaring van winkelpatronen. Zo zagen we dat ondanks de verschuivingen in winkelpatroon gedurende de achttiende eeuw, er nauwelijks sociaal-ruimtelijke evoluties plaatsvonden. Met andere woorden: wat in 1704 dure straten waren, bleven dat nog steeds in 1796. Wat de enkele uitzonderingen betreft: meestal ging sociale opwaardering hand in hand met een toenemend commercieel belang. Daarnaast zagen we echter een verschuiving van winkelconcentraties naar sociaal aantrekkelijkere straten. De kleinhandel was in staat gebleken om de andere huis- en grondgebruikers uit de markt te prijzen en de buurten met hoge huishuren in de stedelijke centra en langs de belangrijkste uitvalswegen te domineren. Desondanks blijkt soms, zoals bijvoorbeeld bij de modehuishouders, dat de ligging belangrijker was dan de relatieve waarde van het handelspand (ten opzichte van de rest van de straat). De vestiging bij andere textielwinkels op de winkelassen was schijnbaar zo gegeerd, dat zij liever de iets goedkopere panden in die straten betrokken (zie bijlage), dan zich elders te vestigingen. De tabakswinkels van hun kant waren gevestigd in relatief armoedige huizen, maar wel op belangrijke 'intercepting positions' aan de poorten en waterkant.

De wil en de mogelijkheden van Antwerpse winkeliers om andere stedelijke ruimtegebruikers uit de markt te prijzen, cristalliseerden in combinatie met het ontstaan van een heuse winkelass. En dit ondanks economische malaise en bevolkingsdaling. Verder onderzoek naar de sociale achtergrond van de overige stedelijke ruimtegebruikers zal moeten uitwijzen of dit een weerspiegeling was van het relatieve succes van de kleinhandel ten nadele van lokale ambachtslui, of dat er meer aan de hand was.

Bijlage 1: Huishuurwaarden per kleinhandelsspecialisme en vergeleken met het straatniveau, 1704

	A	B	C	D	E	F
	Me 1704	Me t.o.v. straat	Var t.o.v. straat	N winke- lier 1700	=D geïden- tificeerd in huishuur 1704	% E van D
Drogisten	200	1.41	0.11	15	9	60
Warme drank	153	1.18	0.13	10	6	60
Laken	150	1.23	0.31	39	22	56
Kant	126	1.20	0.62	96	40	42
Wasmakers	120	1.11	0.29	75	45	60
Kruideniers	120	1.09	0.42	56	31	55
Apothekers	114	1	0.21	33	14	42
Garen	108	1.07	0.16	95	48	50
Mode	100	0.87	0.30	57	36	63
Zijde	100	1.09	0.45	106	49	46
Kous	96	1	0.14	45	25	56
Voeding	94	0.96	0.29	155	87	56
Lijnwaad	90	0.86	0.13	151	77	51
Vlas	90	0.96	0.30	19	12	63
Kramers	86	0.94	0.16	29	16	55
Gebruiksvoorwerpen	84	0.91	0.23	227	141	62
Tabak	80	0.78	0.14	65	38	58
Katoen	66	0.68	0.01	9	4	44
Vettewariërs	60	0.80	0.17	327	164	50
Totaal kleinhandelaars	92			1656	895	54
Totaal Antwerpen	66				9814	

Bronnen: Huishuurwaarden 1704: SAA, *Rekenkamer*, 2520; Kaarsgeldregister 1700: SAA, *Gilden en Ambachten*, 4219.